

IKONA GOSPE OD SUSPASA IZ SPLITA

UDK:
27-312.47-2-526.62]27-523.42“14“(497.583Split)
Primljeno: 7. XII. 2015.
Izvorni znanstveni rad

dr. sc. ZORAIDA DEMORI STANIČIĆ
Hrvatski restauratorski zavod
Služba za odjele izvan Zagreba
Porinova 2a
21000 Split, HR

U crkvi sv. Križa štovanju vjernika izložena je ikona Bogorodice s Djetetom koja se može datirati u XV. stoljeće. Tradicija je navodi kao „Gospu od Suspasa“. Ikona se podrobnije analizira, a njezin naziv povezuje uz nedovoljno poznatu i davno srušenu velovarošku crkvu sv. Spasa.

Ključne riječi: Split, ikona Gospe od Suspasa, crkva sv. Križa i crkva sv. Spasa

U splitskoj crkvi sv. Križa u Velom varošu i danas je štovanju vjernika izložena ikona Bogorodice s Djetetom. Ne nalazi se na zasebnom oltaru, već je postavljena na sjevernoj strani lađe ispred svetišta, umetnuta u izrezbareni pozlaćeni rokoko okvir tipa nosiljke koji je, uz naglašene umjetničke težnje, nastao u XVIII. stoljeću.¹

Oblik okvira s pravokutnim bazama pogodan je za nošenje, ali i za izlaganje: sastavljen je od sučeljenih voluta s girlandama od cvjetova i lišća i s raskriljenom Golubicom Duha Svetoga u vrhu, koju, pak, nadvisuju anđeli koji okruglom krunom s križem krune Gospin lik. Ikona, koju su Ante Belas i Ljubo Karaman imenovali kao „Gospu od Suspasa“ (Sv. Spasa),² do Drugog se svjetskog rata nosila u procesiji na blagdan Imena Marijinog 12. rujna.

Ikone se kao simbolička i likovna forma uglavnom identificiraju s crkvama na Istoku, i vezuju se za rano doba kršćanstva, no i u zapadnoj, katoličkoj crkvi, one su predmet štovanja.³ Vrlo rano ikone su se „popele“ na oltare u crkvama gdje neke od njih stoje još od VI. stoljeća, poput čuvene Bogorodice *Salus Populi Romani* u crkvi Sta Maria Maggiore u Rimu.

U dalmatinskim je crkvama tijekom brojnih povijesnih i liturgijskih mijena u javnom čašćenju ostalo sačuvano gotovo stotinjak ikona, bilo da su ustoličene na oltarima ili kao zavjetni darovi vise na zidovima lađa, kapela, sakristija ili bratimskih dvorana. Gotovo sve prikazuju Bogorodicu s Djetetom u varijacijama različitih ikonografskih tipova. Oblici javne pobožnosti Bogorodici u dalmatinskim gradovima bili su najčešći i najživlji baš oko ikona: one se zazivaju i nose u ophodima u vrijeme najjačih pogibelji bilo da se radi o bolestima, opsadama ili suši. Mjesto njihova čašćenja varira od oltara važnih svetišta koja se za njih i oko njih razvijaju (Trsat, Pojišan u Splitu), do manjih, lokalnih pobožnosti, te raznih oblika osobnog, privatnog čašćenja. U crkvama se postavljaju usred različitih oblika oltara, umeću se u *pale portante*, za njih se grade posebne kapele.

Ikona je na Zapadu sveta devocijska slika, ali je daleki odjek njezine osnovne pobožnosti ostao u znatnoj mjeri i danas prisutan. Veliki dio ikona, pa i mnoge dalmatinske, čudotvoran je „sam po sebi“ ili vezan uz neko čudo (ozdravljenja, suze, prelijetanja, doplovljavanja). Stoljećima se čuvaju i dopunjavaju legende koje sežu duboko u neidentificiranu prošlost, dok se realni povijesni podaci gube. Starije ikone arhaičnog stila uglavnom postaju „nerukotvorene“, ili se vjeruje da su naslikane rukom sv. Luke. Nemaju jasnog porijekla već dolaze ploveći ili leteći, što samo po sebi potencira Božje djelo, taumaturšku moć i čudotvornost. Postaju stoga predmet općeg štovanja i obožavanja koje se svakim neobičnim događajem vezanim uz njih multiplicira. Misticizam i neobičnost, uz stilski arhaizam bizantskih ikona i njihovu pretpostavljanu i naglašavanu „izvornost“ koja se pratila još iz prvih dana kršćanstva, imali su kao rezultat preferenciju njihove nabave.

Među Bogorodičinim ikonama najštovanije su bile one praćene legendom da je njihov autor sv. Luka, pa gotovo da nema drevnije Bogorodičine ikone, koja je usto i nositeljica snažnog kulta, da je po predaji nije naslikao sam sveti evanđelist.⁴ Po legendi je svetac, potaknut božanskim nadahnućem, naslikao tri Bogorodičine ikone: Hodigitriju, Eleousu i Glykofilousu.⁵ Bogorodica mu je pozirala s Isusom u rukama, i sama je odobrila svoj prikaz.⁶

Teološka suština Hodigitrije naglašavanje je božanske Isusove prirode, ali i Marijinog bogomaterinstva koje se eksplicitno naglašava u strogoj hijeratičnosti i maestoznosti prikaza. Tip Hodigitrije prikazuje dopojasni frontalni Bogorodičin lik, kako na lijevoj ili desnoj ruci drži dijete Isusa, koji, također u frontalnom položaju, blagoslivlja podignutom desnicom. U lijevoj ruci najčešće drži zatvoreni svitak. Oboje su odjeveni u odjeću bizantskog carskog ceremonijala: Bogorodica ima dugačku haljinu *hiton*, preko koje je prebačen tamnocrveni plašt *maforion* koji prekriva i glavu. Pod njim se nazire karakteristična *mitella* ili „grčka kapa“ tamnozeleno ili plave boje koja povezuje kosu. *Maforion* je najčešće obrubljen zlatoveznom našivnom ukrasnom trakom s resama, dok *hiton* ima raskošno zlatno orukavlje – *epimanikionom*. Isus je također odjeven u ceremonijalni, zlatnim nitima prošarani *hiton* s bogatim plaštem *himationom*.

Ikone Hodigitrije Bogorodicu predočuju kao istinsku Bogomajku nad čijim uzvišenim i dostojanstvenim čelom lebdi zvijezda koja označava vječno svjetlo.⁷ Naglašavajući isključivo božansku prirodu Marije i Isusa, one simbolično prikazuju misterij Inkarnacije. Zvijezdama je ukrašen *maforion* koji je crvene ili plave boje i prekriva *hiton* koji je također crven ili plav. Boja haljine uvijek je u kontrastnom odnosu s bojom plašta. Kod starijih je ikona haljina najčešće crvena, a plašt je plave boje. Od XV. stoljeća odnosi se obrću. Simbolika ovih boja vrlo je važna u označavanju Krista i Marije. Crvena boja, naime, označava božanstvo i carsku prirodu (usporedba s carskim grimizom), dok plava naglašava poniznost, humanost i osjećajnost. Bogorodičine ikone moraju izraziti moralnu veličinu i svetost duše obične djevojke iz Nazareta, njezinu ljepotu, dostojanstvo i materinsku ljubav.

Po etimologiji, Hodigitrija označava Putovoditeljicu. Naziv vjerojatno potječe od imena manastira Hodegon na cesti pred ulazom u Carigrad u kojem se do 1204. godine štovala čudotvorna Lukina ikona. Po volji carice Eudoksije, žene Teodozija II. i njezine sestre Pulherije, ikona je oko 530. godine u ovaj manastir donesena iz Jeruzalema.⁸ Nakon 1204. godine i pljačke Carigrada po križarskom osvajanju grada, ovoj se štovanoj ikoni gubi trag, a mnoge se Hodigitrije diljem svijeta proglašavaju za Lukin izvornik. No naziv Putovoditeljice ne označava samo mjesto. Ona je putovoditeljica i kao zaštitnica ljudskog puta nad kojim stalno bdije. Put koji vodi spasu jest Isus, stoga ga ona jasno pokazuje svojom uzdignutom desnicom.⁹

Ikona „Gospe od Suspasa“ prikazana je u uobičajenoj shemi *Hodigitrije* i to njezine „strože varijante“ koja potpuno eliminira bilo kakav emocionalni odnos, poglavito izmjenu pogleda ili fizički kontakt sudionika. Na zlatnoj je pozadini, koja označava izvanvremensku i izvanprostornu valenciju svetosti, prikazan stojeći dopojasni lik Bogorodice, koja na lijevoj ruci drži dijete Isusa. Bogorodica je prikazana potpuno frontalno, zamišljenog i gotovo tužnog izraza lica, s pogledom usmjerenim direktno u promatrača. Na svojoj lijevoj ruci drži malog Isusa, dok ga jasno pokazuje desnicom podignutom u visini grudi, tako da joj je dlan okrenut prema tijelu. Na njezinoj se plosnatoj šaci posebno ističu dugački i tanki prsti s jasno oivičenim noktima. Gospino je lice izduženo, s naglašenim lučnim obrvama koje nadvisuju njezine smeđe oči. Na licu kao razdjelnica dominira dugački nos koji se prema dnu lagano savija. Njezini su obrazi izduženi i zaobljeni, a također zaokrugljena brada istaknuta je svjetlom. Usnice su joj pravilno oblikovane i ocrtane, s rubovima izvučenima nagore. Bogorodica je odjevena u crveni *maforion* sa širokom zlatnom bordurom koju čine dvostruka zlatna crta i biserni niz, dok su nad čelom i na ramenima izvezene zlatne zvijezde. Na glavi se ispod *maforiona* nazire tamnoplava, zlatom protkana grčka kapa. Od tamnoplavog *hitona* nazire se desni rukav, čiji je *epimanikion* raskošno ukrašen trostrukom linearnom bordurom istog oblika kao i na *maforionu*.

Mali Isus sjedi u majčinom krilu u svečanom, frontalnom stavu s blagim otklonom ramena u njegovu desnu stranu. Podignutom desnom rukom blagoslivlja *alla latina* s dva podignuta prsta, a u lijevoj drži smotani svitak koji oslanja o svoje koljeno. Glavu je podignuo gledajući uvis, prije prema nebu, nego li prema majci. Lice mu je dječaćko, ali ozbiljno, što kao i kod Bogorodice naglašava božansku narav i udaljenost od zemaljskog svijeta. Ikone općenito dječaka Isusa prikazuju kao ozbiljnog i starmalog umjesto dječjeg obličja. Na ovoj je ikoni naglašeno njegovo visoko i naborano čelo, izrazito visoki zalisci, koje uokviruje smeđa kosa uređena u pravilne uvojke. Nos mu je kratak, i ocrtan, a obrazi i brada su mekani, pravilnog oblika i proporcija. Odjeven je u svečanu, vladarsku odjeću: na sebi ima raskošni purpurni, u struku širokim pojansom podvezani *himation* koji potpuno obavija njegovo malo tijelo, a koji je u *horroru vacui* protkan gustom mrežom hrisografija. Široki vratni izrez otkriva snažni kratki vrat. Noge su mu opružene, razdvojenih bosih stopala koja, u neskladu s raskošnom vladarskom haljinom, označavaju ljudsku narav i njegovo trpljenje, noseći simboličko značenje nagovještaja Muke i Oplakivanja.¹⁰

Inkarnat je modeliran svjetlijim i tamnijim okerom, s finim međuprijelazima. Kod Bogorodičinog je lika uočljiva intenzivnija upotreba crvenkastih tonova na obrazima, uz prisustvo zelenih sjena na rubovima obraza i vrata. Oko očiju i na jagodicama obraza uočljive su paralelne, gusto postavljene bijele linije. Gospine su oči potpuno zasjenjene dubokim sjenama koje daju dojam ozbiljnosti i sjete. Inkarnat na Kristovom licu modeliran je blaže, s ublaženim sjenama koje su pomaknute na rubove. Slikarski tretman draperija znatno je tvrdi i linearniji, uz vibrantno prisustvo zlata na Isusovom *himationu* i borduri Gospina *maforiona*. Površine *maforiona* oblikovane su u nabore tamnim linijama, ispod kojih se naslućuje volumen tijela.

Ikona Gospe od Suspasa ima tradicionalni oblik Hodigitrije sa svim odlikama bizantskog slikarstva. Strogost ikonografskog tipa, arhaičnost detalja izduženih koščatih prstiju, izražajnost očiju i lica, oblikovanje inkarnata rubnim smeđezelenim sjenama upućuju na tradicionalno slikarstvo iz vremena Paleologa, ali nazočnost već gotiziranih mekih zaobljenja uz korištenje tonskog postupka kao i ukras bisernog niza, ukazuju i upućuju na dodire s gotičkim slikarstvom Zapada što je datira u prvu polovicu XV. stoljeća. Prema tipologiji likova, naročito malog Isusa koji odstupa od kretskih modela ljupkih dječaka zlatnih uvojaka, moglo bi se pretpostaviti da je nastala u grčkim (solunskim?) ili carigradskim radionicama. U svakom slučaju, pripada rijetkim Hodigitrijama iz XV. stoljeća u Dalmaciji od kojih je, uz stilski potpuno bizantsku ikonu Gospe Prizidnice, najpoznatija Bogorodica s Djetetom iz Zbirke ikona bratovštine Svih Svetih u Korčuli.¹¹

No zanimljivost ove dosad potpuno nepoznate splitske ikone jest njezin kontekst. Apelativ „Gospe od Suspasa“ vjerojatno je označava pripadnošću srednjovjekovnoj crkvi sv. Spasa (S. Salvatora) na Marjanu, koja je ubicirana oko današnje Ban Mladenove ulice.¹² Prvi vizitator splitske nadbiskupije nadbiskup Dominik Malaquod Serafinis zvani Foconije 1578. godine zatiče je ruševnu.¹³ U doba kada Osmanlije vrlo često napadaju predgrađa Splita pljačkajući ih, crkva je očito porušena i napuštena. Nije se obnavljala, jer se kao ruševina navodi i u XVII. stoljeću.¹⁴ U crkvi sv. Spasa u prvoj je polovici XV. stoljeća djelovala i istoimena bratovština,¹⁵ pa se ikona koja se okvirno i datira u to vrijeme može povezati s njom. Nakon rušenja crkve, Gospinu su ikonu spasili upravo zbog štovanja i njezine važnosti za puk, te se položila u crkvu sv. Križa, sačuvavši barem u imenu spomen na tu drevnu i izgubljenu splitsku crkvu.

BILJEŠKE

- ¹ Veličina ikone je 60 × 42 cm, a okvira 137 × 90 cm.
- ² Ante Belas, Ljubo Karaman: *Bratovština i crkva Sv. Križa u Velom Varošu u Splitu*. Split 1939., 52.
- ³ *Mother of God Representations of the Virgin in Byzantine Art*, Milano 2000.
- ⁴ Hans Belting: *Likeness and presence*. Chicago, 57-59, 342-345. U Hrvatskoj je najpoznatija „Lukina“ ikona Bogorodica s Djetetom na Trsatu. U Rusiji mu se pripisuje 12 ikona, a uključujući Rim i Atos još 21. *Luca Evangelista*, kat. izložbe, Padova 2001.
- ⁵ Leonide Uspensky: *Teologie de l' iconê*. Paris 1982., 35-36.
- ⁶ Leonide Uspensky: n. dj. (5.) 39.
- ⁷ Zvijezda nad čelom označava vječno svjetlo: „Tvoje će svjetlo vječno svijetliti“, Izaija (60, 19). Po drugom tumačenju tri zvijezde – jedna nad glavom, a dvije na ramenima, označavaju Marijino djevičanstvo prije, za vrijeme i poslije Rođenja. Leonide Uspensky: n. dj. (5.), 189.
- ⁸ Leonide Uspensky: n. dj. (5.), 39-40.
- ⁹ Najstarije dalmatinske ikone upravo su Hodigitrije: hvarska Gospa od Karmena, Gospa s Djetetom iz crkve sv. Andrije na Pilama i Gospa od Zdravlja iz Sv. Nikole na Prijekom iz Dubrovnika, „Gospa od Griblja“ iz Šibenika, trogirski Gospa iz Blizne u samostanu sv. Nikole. Poznate splitske ikone iz XIII. stoljeća Gospa od Zvonika, Gospa od Sustipana, Gospa od Žnjana imaju ikonografiju Eleouse, odnosno Glykofilouse.
- ¹⁰ Rebecca Corrie: *Coppo di Marcovaldo's Madonna del bordone and the Meaning of the Bare-Legged Christ Child in Siena and the East*. Gesta 35, New York 1996., 43-65.
- ¹¹ Alena Fazinić: *Uređena zbirka ikona Bratovštine svih svetih u Korčuli*. Vijesti muzealaca i konzervatora NR Hrvatske, br. 5, 1962., 82-85. – Tatjana Mičević Đurić: *Kretsko-venecijanske ikone Dubrovnika*. Magistarski rad obranjen u kolovozu 2008. godine na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu, 123-126.
- ¹² Arsen Duplančić: *Nepoznati tlocrt samostana Sv. Marije de Taurello u Splitu*. Kačić, Zbornik fra Karla Jurišića, Split 1993., br. 25, 484. (sa starijom literaturom) – Perislav Petrić: *Crkve, samostani i kapele u Velom varošu*. Veli varoš, Split 2005., 41-42. – Perislav Petrić: *Marjanske crkve – spomenici*, Marjane naš Marjane, Split 2001., 94.
- ¹³ Isto.
- ¹⁴ Isto.
- ¹⁵ Prema ljubaznom saopćenju Arsena Duplančića koji sprema opsežan tekst o kronotaksi splitskih bratovština.

OUR LADY OF SALVATION ICON

Summary

The icon of the Madonna and Child embedded in a carved gold-plated carriage frame has been put on display in the Church of St. Cross in Veli Varoš, in Split. Ante Belas i Ljubo Karaman once named the icon Our Lady of Salvation.

This Hodegitria-type icon is painted on the golden screen and depicts Virgin Mary who holds the Child Jesus in her lap pointing to Him as the source of salvation for mankind. Jesus gives blessings with two lifted fingers of his right arm whilst holding a scroll in the left arm, which he leans against the knee.

Our Lady of Salvation is a traditional Hodegitria-type icon representative of Byzantine art. Minuscule and archaic details are reflective of the traditional painting from the Palaiologos era. Yet a certain softness of details and a specific tonal painting procedure reveal its connection with the Gothic artistic manners from the 15th century. The most interesting facts about the icon, however, are these that unravel the mystery of its origins. Its appellation refers to the medieval Church of Salvation on Marjan hill. In 1578, Archbishop Domink Malaquot Serafinis Foconije described the church as derelict. There is no record of its restoration, since in the 17th century archives it is still referred to as demolished. It is thought that the Brotherhood of Salvation found the icon before the church was completely demolished and saved it from destruction. The members of brotherhood recognised its religious significance and, venerating the memory of the old church, put the icon in the Church of St. Cross for the safekeeping.

